

## Правочини за новим Цивільним кодексом України



*О.В. Дзера,  
доктор юридичних наук, професор,  
член-кореспондент АПРН України  
(Київський національний університет  
імені Тараса Шевченка)*

**Ключові слова:** *правочин, угода,  
договір, недійсність правочину, нікчем-  
ність правочину, зобов'язання, Цивіль-  
ний кодекс України, Господарський  
кодекс України.*

### РЕЗЮМЕ

Исследуется вопрос целесообразности введения в Гражданский кодекс Украины нового правового понятия «правочин». Особое внимание обращается на соотношение понятий «правочин», «делка», «договор». Рассматриваются вопросы правомерности, недействительности «правочинив» и их правовые последствия.

### SUMMARY

The problem of purposefulness of putting the new legal term “pravotchyn” to the Civil Code of Ukraine is researched in article. The particular attention is paid to correlation of terms “pravotchyn”, “agreement”, “treaty”. The questions of legality, non-actuality of “pravotchyns” and their legal consequences is also considered.

Одне з центральних місць у новому Цивільному кодексі України (далі – ЦК) зайняв інститут правочинів (глава 16), норми якого як сприйняли вдалі і випробувані практикою правові конструкції норм глави 3 “Угоди” ЦК УРСР 1963 р., так і вмістили надзвичайно багато новел, у тому числі доволі суперечливих. Серед них, зокрема, такими є положення глави 16 про поняття правочинів, про їх правомірність, про недійсність правочинів та їх правові наслідки.

Новела ЦК щодо введення терміна “правочин” обумовлена насамперед тим, що термін “угода” у

філологічному розумінні тотожний термінам “договір”, “домовленість” кількох осіб. Між тим, як відомо, в цивільному праві існує певна категорія односторонніх угод, для яких не є обов'язковою ознакою наявність домовленості між кількома особами (наприклад довіреність, заповіт, гарантія, відмова від спадщини, прийняття спадщини). Відтак дії особи стосовно видачі довіреності, заповіту, гарантії юридично некоректно іменувати угодою. Некоректність визнання вищезазначених одноособових дій суб'єктів цивільного права угодами нівелювалася певною мірою віднесенням їх до

категорії односторонніх угод. Однак навіть поділ угод на односторонні та багатосторонні (договори) повністю не усував нелогічності щодо визнання одноособових дій суб'єктів цивільного права угодами. Тому, на наш погляд, саме на усунення подібної правової колізії і спрямоване введення в ЦК нового терміна “правочин”, який за своїм філологічним значенням не обумовлює обов'язкової домовленості кількох осіб.

Відповідно постає питання про доцільність такого нововведення та його правові наслідки. Однозначно позитивну відповідь на це питання дати досить важко. У новому ЦК Російської Федерації збережено звичний термін “сделка” (угода), що можна, зокрема, пояснити відсутністю в російській мові іншого вдалого адекватного терміна. Оскільки ж українська мова надає юристам можливість застосувати до правомірних дій однієї особи та погоджених дій кількох осіб новий адекватний термін “правочин”, то його введення заслуговує на позитивну оцінку.

Разом з тим, не можна недооцінювати можливих проблемних наслідків введення категорії правочину, що може проявитися, зокрема, в неправильному застосуванні правових норм глави про правочини, а зрештою, і в ігноруванні його застосування у правозастосовчій діяльності.

Так, не сприйняв категорію правочину новий Господарський кодекс України (далі – ГК), в якому перевага надана традиційним термінам “договір” та “угода” (статті 144, 174, 182, 267 ГК). У ньому взагалі відсутнє посилення на можливість застосування до господарських зобов'язань та господарських договорів безпосередньо норм ЦК про правочини.

Однак дорікати авторам ГК з цього приводу не варто, оскільки і в новому ЦК термін “правочин” вживається досить рідко, не враховуючи главу 16. Так, у главі 26 “Право спільної власності” термін “правочин” вживається лише двічі, натомість перевага надається терміну “домовленість”, який застосовується у даній главі 10 разів, хоча в цих випадках більш доречним є вживання термінів “правочин” або “договір”. Між тим, загальновідомо, що поняття “домовленість” не завжди тотожне поняттям “угода”, “правочин”, “договір”, оскільки домовленість характеризує дії осіб, які у багатьох випадках не набувають цивілістичного значення.

Термін “правочин” не набув широкого застосування і у Книзі V “Зобов'язальне право”. Тут йому знайшлося місце переважно в главі 57 у статтях 512, 513, 521, 532, а також у деяких статтях наступних глав, зокрема у ст. 661. У зв'язку з цим не може не викликати інтересу визначення поняття договору. Відповідно до ст. 626 ЦК “договором є домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків”. З наведеного визначення може скластися враження, що договір начебто не є правочином, що насправді, безумовно, не так, оскільки кожен договір є правочином або угодою за ЦК УРСР. Але так чи інакше, наведене визначення поняття договору певною мірою не узгоджується зі змістом ст. 202 ЦК, згідно з якою дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, є правочином, а не домовленістю.

Водночас не можна не відзначити, що термін “угода” не зник повністю з нового ЦК. Так, відповідно

до ст. 1267 ЦК спадкоємці можуть змінити розмір частки у спадщині за усною угодою щодо рухомого майна або за письмовою угодою щодо нерухомого майна або транспортних засобів.

Не вносять однозначності у вирішення проблеми співвідношення понять правочину, угоди та договору і норми нового Сімейного кодексу України (далі – СК). Так, у главах 8 і 10 СК домінуючими є терміни “договір”, “шлюбний договір” і відсутній термін “правочин”. Як у ЦК, так і в СК використовується не досить вдалий термін “домовленість” (статті 63, 70). Проте в СК широко застосовується нова форма регулювання майнових відносин між подружжям. Так, відповідно до нового СК подружжя “може домовитися” між собою: про порядок користування майном (ст. 66); про порядок поділу майна (ст. 71); про припинення права на утримання (ст. 89); про надання утримання одному з подружжя (ст. 99). Наведені юридичні конструкції щодо регулювання майнових відносин між подружжям є юридично некоректними, оскільки вони не розкривають правової природи таких правовідносин. Безумовно, тут можна припустити, що якщо подружжя “домовилося” щодо правового режиму того чи іншого спільного чи роздільного майна, то тут матиме місце правочин (угода за ЦК 1963 р.), який водночас має ознаки договору.

Нарешті в СК в одному випадку знайшлося також місце терміну “угода”. Відповідно до ст. 100 СК “угода про зміну шлюбного договору нотаріально посвідчується”.

Таким чином, у ЦК, в ГК та в СК не завжди послідовно й узгоджено застосовуються такі юридичні категорії як правочин, угода, договір, а відтак постає питання про принципи їх за-

стосування в судовій, нотаріальній практиці та іншій правозастосовчій діяльності.

На наш погляд, вирішення цієї проблеми може бути здійснено таким чином. Базовим критерієм тут має слугувати положення ст. 11 ЦК про те, що підставами виникнення цивільних прав та обов’язків, зокрема, є договори та інші правочини. Формально серед цих підстав не зазначені ні угоди, ні так звані “домовленості”. Однак не можна не зважати на те, що численні спеціальні закони, нормативно-правові акти містять посилання на угоди в розумінні договорів, а також на те, що розглядувані терміни стали звичними для населення і правознавців. Тому необхідно сприйняти таку концепцію співвідношення зазначених термінів:

1. Двосторонні й багатосторонні правочини є договорами і водночас угодами.

2. Договори й угоди – тотожні поняття.

3. Термін “домовленість” необхідно розуміти як договір чи угоду, якщо такої домовленості досягнуто з дотриманням вимог, встановлених для укладання договору.

Таким чином, не кожний правочин є договором (угодою), а лише той, який опосередковує обопільну домовленість двох чи більше осіб, спрямовану на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов’язків. Тому не можна повністю погодитись з тими юристами, які стверджують, що в новому ЦК поняття “правочин” застосовано у значенні, тотожному поняттю “угода”.

Будь-який правочин має набути чинності, тобто набрати юридичної сили. Для цього він має відповідати вимогам, встановленим законом. У ст. 203 ЦК перераховані лише загальні

вимоги до чинності правочину, що стосуються правомірності його змісту, дієздатності сторін, волевиявлення сторін, форми укладеного правочину, реальності передбачуваних правових наслідків, дотримання батьками прав та інтересів їхніх малолітніх, неповнолітніх та непрацездатних дітей. Іншими словами, за коментованою статтею, щоб правочин вважався чинним, а відповідно і правомірним, при його вчиненні мають бути дотримані такі умови, як: законність змісту правочину; наявність у сторін (сторони) необхідного обсягу дієздатності; наявність об'єктивно вираженого волевиявлення учасника правочину та його відповідність внутрішній волі учасника правочину; відповідність форми вчиненого правочину вимогам закону; спрямованість волі учасників правочину на реальне досягнення обумовленого ним юридичного результату; відсутність спрямованості у вчинюваному батьками правочині на порушення прав та інтересів їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей. У разі недотримання перерахованих вимог правочин є недійсним або може бути визнаний недійсним у порядку, встановленому цим Кодексом.

Зміст правочину (його умови), насамперед, не повинен суперечити вимогам як ЦК, так і інших актів цивільного законодавства, наприклад Законам України “Про захист прав споживачів”, “Про цінні папери і фондову біржу”, які переважно є актами цивільного законодавства. Однак у правовій системі України функціонує значна кількість законів іншої галузевої належності, а також законів комплексного правового характеру, що містять різногалузеві норми (Земельний кодекс України,

Сімейний кодекс України, Митний кодекс України, Повітряний кодекс України, Кодекс торговельного мореплавства, Господарський кодекс України, Закон України “Про зовнішньоекономічну діяльність” та ін.). Вчинювані правочини не повинні також суперечити положенням і цих законодавчих актів, незважаючи на те, що за частиною 1 ст. 203 ЦК правочини мають відповідати лише ЦК та іншим актам цивільного законодавства. У зв'язку з цим варто зауважити, що за проектом ЦК (ст. 194) в редакції 1997 р. вони мали б відповідати також “іншим правовим актам”. Отже, зміст правочинів відповідно до п. 1 ст. 203 ЦК не повинен порушувати положень як законів, так і інших нормативно-правових актів, прийнятих на основі Конституції України.

В ч. 1 ст. 48 ЦК 1963 р. передбачалося, що недійсною є та угода, яка не відповідає вимогам закону. Однак у судовій практиці давалося поширювальне тлумачення терміна “закон”, суди визнавали недійсними й ті угоди, що не відповідали вимогам підзаконних нормативних актів (п. 5 постанови Пленуму ВСУ “Про судову практику в справах про визнання угод недійсними” від 28 квітня 1978 р. № 3).

В ст. 203 ЦК не розкривається зміст “моральних засад суспільства”, яким має відповідати правочин. Однак у будь-якому разі необхідно уникати поширювального тлумачення цього поняття, адже це може призвести до довільного визнання недійсним правочину, у якому поведінка його учасників не містить ознак істотної суспільної небезпеки. За таких обставин правочин, який суперечить моральним засадам суспільства, має вважатися не чинним,

якщо ці моральні засади у прямій чи загальній формі знайшли своє нормативне закріплення, наприклад, як це передбачено у Конституції України, Законі України “Про захист суспільної моралі”.

У статті 215 визначаються загальні правові засади визнання правочину недійсним. Звичайно, для цього має існувати відповідна правова підстава. Такою правовою підставою ЦК визнає факт недодержання однією стороною чи всіма сторонами вимог, встановлених частинами 3, 5, 6 ст. 203 ЦК, тобто вимог щодо волевиявлення учасника правочину, щодо настання реальних правових наслідків правочину, щодо недопустимості порушення правочинном, вчинюваним батьками, інтересів малолітніх дітей. Тобто порушення вимог закону, допущені стороною (сторонами) після укладення правочину, не можуть спричинити його недійсність, а призводять до інших правових наслідків, передбачених законом.

Недійсність правочину може наступати лише за певних порушень закону. За ступенем недійсності правочину всі правочини поділяються на абсолютно недійсні з моменту їх вчинення (нікчемні) та відносно недійсні (оспорювані), які можуть бути визнані недійсними, але за певних умов.

У статті 216 сформульовані загальні правила щодо правових наслідків недійсності як нікчемних, так і оспорюваних правочинів. Визначальним тут є принцип, згідно з яким недійсний правочин не створює для сторін чи інших осіб правових наслідків. Зокрема, сторони не зобов’язані виконувати передбачені таким правочинном умови, одна сторона недійсного правочину має право відхилити

вимоги іншої сторони щодо вчинення певних дій. Зрозуміло, що це можливо лише тоді, коли сторонам відомо про недійсність правочину.

Водночас ЦК встановлює виняток із вищезгаданого правила, який полягає в тому, що недійсний правочин породжує лише ті юридичні наслідки, які пов’язані з його недійсністю. Як свідчить практика, сторони досить часто частково чи повністю виконують умови недійсного правочину, наприклад, передають майно, виконують певну роботу, надають послуги, здійснюють їх оплату. Вчинення таких дій за нікчемним правочинном або правочинном, визнаним судом недійсним, не має під собою правової підстави, а відтак набуває ознак неправомірності. Тому в коментованій статті міститься положення про те, що за недійсним правочинном кожна зі сторін зобов’язана повернути іншій стороні в натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а якщо це неможливо, зокрема тоді, коли одержане полягає в користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, — відшкодувати вартість одержаного за цінами на момент відшкодування. Застосування зазначених правових наслідків засвідчує факт повернення сторін у первинний стан, який мав місце до вчинення недійсного правочину. В цивілістичній науці та судовій практиці застосування таких наслідків іменується двосторонньою реституцією. Однак недійсний правочин може виконати лише одна зі сторін. У такому випадку логічно, що інша сторона має повернути все одержане стороні, що виконала правочин. Такі правові наслідки одержали назву односторонньої реституції. У новому ЦК, на відміну від ЦК УРСР, одностороння реституція



безпосередньо не закріплена. Однак можливість її застосування впливає з тексту ч. 1 ст. 216 ЦК. Двостороння реституція застосовується незалежно від наявності чи відсутності вини у діях учасників правочину щодо його недійсності. Випадки застосування двосторонньої реституції передбачені, зокрема, статтями 218, 219, 220, 221, 222, 226, 227, 229, 233 ЦК.

Ст. 49 ЦК УРСР передбачала можливість визнання недійсною угоди, укладеної з метою, що завідомо суперечить інтересам соціалістичної держави і суспільства із застосуванням санкції у вигляді стягнення у доход держави всього одержаного стороною, яка діяла з умислом. У новому ЦК не передбачено конкретних підстав для застосування конфіскаційних санкцій за недійсними правочинами. Однак ст. 208 ГК передбачає можливість застосування конфіскаційних санкцій щодо учасників господарського зобов'язання, визнаного недійсним як вчиненого з метою, що завідомо суперечить інтересам держави і суспільства. Аналіз положень ст. 208 ГК та їх співвідношення з ЦК наведено у коментарі до ст. 228 ЦК.

Спеціальні правові наслідки недійсності правочину передбачені Законом України “Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом”, згідно зі ст. 39 якого визнання мирової угоди недійсною є підставою для поновлення провадження у справі про банкрутство.

Вчинення недійсного правочину може призвести до заподіяння збитків та моральної шкоди іншій стороні або третій особі. Можливість відшкодування винною стороною збитків та моральної шкоди, завданої недійсним правочином, передбачена також

статтями ЦК про недійсність окремих видів правочинів (ст. 231, 232, 233), що є новелою порівняно з ЦК УРСР, за яким взагалі не передбачалося відшкодування моральної шкоди за недійсними угодами, а відшкодування майнових збитків встановлювалося як виняток. Нетиповими для цивільного права є положення ЦК про допустимість стягнення з винної у недійсності правочину сторони подвійної суми збитків (статті 230, 231). Частина 2 передбачає, що такі збитки й моральна шкода відшкодовуються винною стороною. Порядок такого відшкодування може здійснюватися також за правилами статей 22, 23 ЦК та правилами, встановленими для зобов'язань, що виникають із факту заподіяння шкоди, тобто за правилами позадоговірної (деліктної) відповідальності, оскільки положення норм про недійсність правочинів такого порядку не встановлюють.

В обох перерахованих випадках застосовуються зазначені наслідки, якщо закон не встановлює інших особливих умов їх застосування або особливих правових наслідків окремих видів недійсних правочинів. Це, зокрема, стосується недійсних правочинів, вчинених малолітніми, неповнолітніми та недієздатними особами, юридичними особами під впливом помилки, обману, насильства. Так, статтями 230 та 231 ЦК передбачено стягнення зі сторони, винної у недійсності правочину, подвійної суми збитків на користь іншої сторони. ГК передбачає стягнення в доход держави всього одержаного сторонами (стороною) у разі визнання господарського зобов'язання, вчиненого з метою, завідомо суперечною інтересам держави і суспільства, недійсним (ст. 208).

Положення ЦК про правові наслідки нікчемного правочину є імперативними і відповідно до ч. 4 не можуть піддаватися змінам за домовленістю сторін. Однак це правило не слід розуміти буквально, оскільки сторона нікчемного договору може вимагати визнання правочину нікчемним, але не зобов'язана вимагати відшкодування завданих збитків чи моральної шкоди. Тобто в ч. 4 ЦК йдеться про заборону сторонам змінювати законодавчі положення щодо правових наслідків нікчемного правочину, але її норми не зобов'язують їх застосувати в усіх випадках, якщо це не порушуватиме інтереси третіх осіб. Оскільки ч. 4 встановлює заборону на зміну визначених законом правових наслідків лише щодо нікчемних правочинів, то цілком логічно, що така заборона не стосується інших видів недійсних правочинів.

Як відомо, ЦК УРСР передбачав норми про недійсність угод, які не відповідають вимогам закону (ст. 48), та угод, укладених з метою, що суперечить інтересам держави й суспільства (ст. 49). Так, згідно зі ст. 49 ЦК УРСР за угодою, укладеною з метою, що завідомо суперечить інтересам соціалістичної держави і суспільства та за наявності умислу у обох сторін, все одержане ними за угодою стягується в доход держави, а в разі виконання угоди лише однією стороною – з іншої сторони стягується в доход держави все одержане нею і все належне від неї першій стороні на відшкодування одержаного. За наявності ж умислу лише у однієї сторони, все одержане нею за угодою повинно бути повернуто іншій стороні, а одержане останньою або належне їй на відшкодування виконаного стягується в доход держави.

Таким чином, правові наслідки, встановлені ст. 49 ЦК УРСР, фактично мали усі ознаки “цивільно-правової конфіскації” (двосторонньої чи односторонньої), застосування якої можливе лише тоді, коли сторони (сторона) знали, що укладена угода суперечить інтересам держави і суспільства. Тобто, у разі відсутності такого суб'єктивного фактора, як умисел сторони, немає підстав для застосування цивільно-правової конфіскації, а відтак за відсутності умислу у обох сторін угода має визнаватися недійсною за правилами ст. 48 ЦК УРСР та із застосуванням передбачених нею правових наслідків у формі двосторонньої чи односторонньої (за наявності умислу у однієї сторони) реституції сторін.

У новому ЦК України відсутня норма, яка б передбачала цивільно-правову конфіскацію у разі визнання правочину недійсним. Натомість згідно зі ст. 228 ЦК України, яка є певним аналогом ст. 49 ЦК УРСР, нікчемним є правочин, який порушує публічний порядок (якщо він був спрямований на порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина), спричинив знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави, територіальної громади, незаконне заволодіння ним. Однак у цій статті безпосередньо не визначені правові наслідки нікчемності такого правочину.

Однак складається враження, що розробники ст. 228, яка має назву “Правові наслідки вчинення правочину, який порушує публічний порядок” та законодавці мали за мету встановити за вчинення такого правочину спеціальні санкції. Це припущення підтверджується аналізом обставин розробки й прийняття нового ЦК,

адже в його Проекті в редакції у першому читанні від 5 червня 1997 р. закладалися правила про цивільно-правову конфіскацію у разі вчинення з умислом правочину, що порушує публічний порядок (ст. 218). Однак ч. 2 ст. 228 ЦК передбачається лише нікчемність такого “антипублічного правочину”, що дає підстави вважати можливим наявність упущень технічного характеру. Звичайно, можна вважати, що правові наслідки нікчемності антипублічного правочину мають визначатися за загальними правилами ч. 1 ст. 216 ЦК України, оскільки відповідно до ч. 3 цієї статті правові наслідки, передбачені в цих частинах, застосовуються, якщо законом не встановлюються особливі правові наслідки окремих видів недійсних правочинів. Щоб уникнути будь-яких сумнівів щодо розуміння ст. 228 ЦК, у ч. 2 її можна було б зробити застереження, що у зв'язку з нікчемністю правочину, який порушує публічний порядок, застосовуються правові наслідки, встановлені ст. 216 ЦК України. Однак у такому випадку взагалі втрачає будь-який правовий сенс існування ст. 228 ЦК без встановлення спеціальних правових наслідків у вигляді цивільно-правової конфіскації за вчинення антипублічного правочину.

У ГК України є кілька статей, присвячених недійсності господарських зобов'язань, в яких закладено інші підходи, порівняно зі статтями ЦК України про правочини. Так, у ст. 208 ГК України зазначається: “Якщо господарське зобов'язання визнано недійсним як таке, що вчинено з метою, яка завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, то за наявності наміру в обох сторін — у разі виконання зобов'язання обома

сторонами — в доход держави за рішенням суду стягується все одержане ними за зобов'язанням, а у разі виконання зобов'язання однією стороною, з другої сторони стягується в доход держави все одержане нею, а також все належне з неї першій стороні на відшкодування одержаного. У разі наявності наміру лише у однієї із сторін усе одержане нею повинно бути повернено другій стороні, а одержане останньою або належне їй на відшкодування виконаного стягується за рішенням суду в доход держави”.

Таким чином, ч. 1 ст. 208 ГК майже повністю текстуально співпадає зі ст. 49 ЦК УРСР, незважаючи на її істотні вади, з тією лише різницею, що в ст. 208 визнається недійсним господарське зобов'язання, а не господарський договір чи інший правочин. Юридична некоректність цього положення є очевидною, адже недійсним має визнаватися договір як одна лише з підстав виникнення господарського зобов'язання. Це принципове правило було закріплене в ст. 48 ЦК УРСР, за якою могли визнаватися недійсними угоди, що не відповідають вимогам закону, а також в ст. 215 ЦК України, якою передбачається недійсність правочину. Тобто недійсною необхідно визнавати підставу виникнення зобов'язання.

У зв'язку з цим, постає цілком закономірне питання: можливо, розробникам нового ЦК доцільно було б зберегти в ньому норму ст. 49 ЦК УРСР, як це зробили розробники ГК? Однак аналіз практики застосування ст. 49 ЦК УРСР свідчить про наявність у її положеннях істотних вад.

Редакцію ст. 49 ЦК УРСР не можна визнати вдалою у зв'язку з відсутністю у її тексті конкретних



критеріїв для визнання угоди недійсною та застосування передбачених нею правових наслідків. Відповідно і в судовій практиці зміст статті не набув чіткого тлумачення, у зв'язку з чим суди навіть у радянський період вкрай рідко визнавали недійсними угоди за правилами ст. 49 ЦК УРСР, вдаючись до застосування передбачених нею санкцій у тому випадку, коли дії учасника недійсної угоди містили ознаки злочину. Тому позиція судів щодо застосування ст. 49 ЦК УРСР змінювалася залежно від соціально-політичної ситуації в країні. Наприклад, відповідно до п. 6 постанови Пленуму Верховного Суду України “Про судову практику у справах про визнання угод недійсними” від 28 квітня 1978 р. у початковій його редакції ст. 49 ЦК УРСР поширюється на угоди, що порушують основні принципи соціалістичного суспільного ладу, зокрема, спрямовані на використання соціалістичної власності з корисливою метою, одержання громадянином нетрудових доходів або використання майна, що знаходиться у їх особистій власності або користуванні на шкоду інтересам суспільства, на відчуження землі або незаконне користування нею, розпорядження чи придбання всупереч установленим правилам предметів, вилучених з обігу або обмежених в обігу.

25 травня 1998 р. до п. 6 постанови Пленуму були внесені зміни, за якими дія ст. 49 ЦК УРСР має вже поширюватися, зокрема, на угоди, спрямовані на використання всупереч закону колективної, державної або чиєїсь приватної власності з корисливою метою, приховування фізичними та юридичними особами від оподаткування доходів, використання майна, що знаходиться в їх

власності або користуванні на шкоду правам, свободам і гідності громадян, інтересам суспільства, на незаконне відчуження землі або незаконне нею користування, розпорядження чи придбання всупереч установленим правилам предметів, вилучених з обігу або обмежених в обігу. Подібна позиція щодо тлумачення змісту ст. 49 ЦК УРСР була сформульована також в Роз'ясненнях Вищого арбітражного суду України “Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з визнанням угод недійсними” від 12 березня 1999 р. (з наступними змінами). Однак Вищим господарським судом України 26 квітня 2002 р. до Роз'яснень від 12 березня 1999 р. були внесені істотні зміни про те, що :

а) у разі визнання у встановленому порядку недійсними установчих документів суб'єкта підприємницької діяльності або скасування його державної реєстрації у зв'язку із здійсненням відповідної реєстрації на підставі загубленого документа, що посвідчує особу, або на підставну особу — засновника суб'єкта підприємницької діяльності, укладені таким суб'єктом підприємницької діяльності угоди мають визнаватися недійсними згідно із статтею 49 ЦК УРСР незалежно від часу їх укладення;

б) якщо у встановленому порядку буде з'ясовано, що зміну носіїв корпоративних прав або продажу таких прав здійснено для укладання відповідним суб'єктом підприємницької діяльності угод із метою ухилення від сплати податків та інших обов'язкових платежів або легалізації коштів, набутих злочинним шляхом, суд має визнавати такі угоди недійсними за ознаками статті 49 ЦК УРСР.

Сформульовані в Роз'ясненнях Вищого господарського суду підстави для визнання недійсними угод за ст. 49 ЦК УРСР не можна визнати вдалими і повністю прийнятними з наступних міркувань.

По-перше, рекомендації Вищого господарського суду України дозволяють визнавати недійсними за ст. 49 (такі судові рішення можливі і нині щодо угод, укладених до введення в дію нового ЦК України) будь-які угоди суб'єктів підприємництва, незалежно від правової підстави визнання недійсними установчих документів, у тому числі і тоді, коли створення суб'єкта підприємництва не мало на меті укладання угод, що суперечать інтересам держави і суспільства, та спрямованих на ухилення від сплати податків.

По-друге, положення зазначеної постанови Пленуму Верховного суду України та Вищого господарського суду України є такими, що дають підстави для занадто широкого тлумачення змісту ст. 49 ЦК УРСР і фактично містять ознаки нових правових норм, хоча зазначені судові органи не можуть приймати нормативно-правові акти, а їх правові позиції мають лише рекомендаційний характер.

Аналіз вищезазначеного дає підстави зробити висновок, що судова практика, незважаючи на впровадження ринкових реформ та демократизацію суспільних відносин, пішла шляхом надто широкого й довільного тлумачення ст. 49. Цьому сприяла також досить абстрактна конструкція її норм, яка не містила вичерпного чи орієнтовного переліку складу конкретних правопорушень закону учасників недійсної угоди. Протягом останніх кількох років цими недоліками ст. 49 ЦК УРСР досить активно

і не завжди коректно користувалися податкові органи.

На заміну ст. 49 ЦК УРСР у новий ЦК України введена ст. 228, яка, однак, досить істотно відрізняється за своїм змістом від своєї попередниці. Так, відповідно до ст. 228 ЦК України правочин вважається таким, що порушує публічний порядок, якщо він був спрямований на порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина, знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади, незаконне заволодіння ними (нікчемні правочини). Однак у ст. 228 ЦК передбачається лише нікчемність такого правочину без встановлення спеціальних правових наслідків, наприклад, у вигляді цивільно-правової конфіскації, що дає підстави за таких обставин застосовувати лише загальні положення про правові наслідки, передбачені ч. 1 ст. 216 ЦК України, наприклад, реституцію.

Введення до ГК України положень ст. 49 ЦК УРСР із застосуванням до сторони, що діяла з наміром, конфіскації одержаного в доход держави та відсутності такої у новому ЦК України матиме певні негативні правові наслідки, які зводяться до наступного.

1. Положення ГК України будуть суперечити існуючій практиці ділового обороту у підприємницько-господарській діяльності, в якій договірні відносини сторони оформляють шляхом укладення договорів, а не господарських зобов'язань. Відтак господарські суди будуть змушені визнавати недійсними конкретні договори (контракти), а не господарські зобов'язання.

2. Положення ГК України суперечать нормам статей 16, 215, 216,

547 ЦК України, ст. 152 Земельного Кодексу, ст. 6 Закону України “Про зовнішньоекономічну діяльність”, в яких прямо передбачається недійсність правочину (угоди), а не зобов’язання.

3. Положення ГК України суперечать вимогам ЦК України та іншим законодавчим актам, які встановлюють обов’язковість державної реєстрації певних правочинів (договорів, угод), скасування якої можливе також у разі визнання недійсним правочину, а не зобов’язання.

4. Положення ст. 208 ГК України про недійсність господарських зобов’язань із застосуванням конфіскаційних санкцій є неприйнятними з тих міркувань, що були вже висловлені вище щодо ст. 49 ЦК УРСР, тобто вони не містять конкретних складів правопорушень сторонами вимог законодавства, а відтак завжди будуть піддаватися неоднозначному тлумаченню.

5. Розбіжності між ЦК та ГК України у врегулюванні питань недійсності правочинів та господарських зобов’язань призведуть до конкуренції норм цих актів, а зрештою, і до довільного їх застосування судами. По-різному будуть тлумачити досліджувані норми як сторони правочину (господарського зобов’язання), так і інші особи, серед яких і податкові органи, зацікавлені у визнанні їх недійсними із застосуванням або незастосуванням конфіскаційних майнових наслідків.

Вищевикладене засвідчує наявність вразливих положень як в ЦК, так і в ГК, а відтак постає проблема про можливі шляхи вдосконалення. Насамперед може постати питання про доцільність введення конфіскаційних санкцій у разі визнання

певних правочинів недійсними. Звичайно, для сторін тих цивільно-правових правочинів, які не можуть бути кваліфіковані як господарсько-правові за Господарським кодексом, надзвичайно прийнятною є відсутність конфіскаційних санкцій за вчинення антипублічних правочинів, які вони можуть вчиняти, завідомо знаючи про такі сприятливі для них правові наслідки. Однак, на наш погляд, встановлення таких санкцій є доцільним лише у разі допущення навмисних істотних порушень при укладенні правочинів. Певним орієнтиром у цьому могли б бути норми ст. 228 ЦК, оскільки в ній передбачені конкретні види порушень, що слугують підставою нікчемності правочину. Водночас положення ст. 228 ЦК в тій частині, що дозволяє визнавати правочин таким, що порушує публічний порядок, якщо він спрямований на порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина, також дають підстави до надзвичайно широкого кола випадків, в яких довільно будуть недійсними правочини, адже в Конституції України конституційні права та свободи людини і громадянина передбачені в десятках статей (21-68).

Далеко не ідеально вирішена подібна проблема в ЦК РФ, згідно зі ст. 169 якого угода, укладена з метою, що завідомо суперечить основам правопорядку чи моралі, нікчемна. Відповідно науковці і практики здійснюють пошук оптимального тлумачення такої норми. Зокрема, висловлюється думка про те, що під дію ст. 169 мають підпадати угоди, сторони (сторона) якої для досягнення правового результату навмисно чинять дії, що містять склад злочину або іншого небезпечного правопору-

шення (адміністративного проступку або делікту), наприклад ухилення від оподаткування. Але так чи інакше, незважаючи на 10-річний період застосування ЦК РФ 1994 р., російські юристи поки що не змогли дати чіткої відповіді на питання про кваліфікацію угод за ст. 169. Вважаємо, що це зробити неможливо з огляду на відсутність у ній критеріїв для однозначного розуміння її положень.

У врегулюванні недійсності правочинів (господарських зобов'язань) за ЦК України та ГК України існують і інші проблеми. По-перше, по-різному буде тлумачитися питання недійсності господарського зобов'язання, укладеного з порушенням господарської

компетенції (ст. 207 ГК). По-друге, ГК не містить належного механізму визнання господарських договорів недійсними, а відтак ГК вимагає термінового доповнення нормою про те, що на ці відносини мають поширюватися відповідні норми глави 16 ЦК України. По-третє, в ГК не виправдано звужене коло осіб, які можуть звертатися з позовами про визнання господарських зобов'язань недійсними. За ст. 207 ГК таке право мають лише сторони або відповідний орган державної влади, в той час як за ст. 215 ЦК України правочин може бути визнаний недійсним на вимогу сторони або іншої зацікавленої особи.

## Література

1. *Комментарий* к Гражданскому кодексу Российской Федерации, части первой / Под ред. Т.Е. Абовой и А.Ю. Кабалкина. – М., 2003. – С. 431–433.
2. *Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар* / За заг. ред. Я.М. Шевченко. – К., 2004. – Ч. 1. – С. 283.